

Az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen vitatták a szerzői szándék fogalmát. Azt hiszem, ezt csak fikcióként lehet elképzelni, s ugyanúgy a befogadónak kell megteremteni, mint a műben megjelenített fiktív világot. Az irodalomtudományban az is közhely, hogy a nyelvi alakzat a befogadónak címzett feladvány.

Kosztolányi Édes Annájának például a legfontosabb nyelvi alakzata egy paradoxon. A szexuális aktust követően Jancsi úrfi zavarodottan állapítja meg: „Förtelmes volt és gyönyörű.” Ez a két állítás ugyanakkor, ugyanott és ugyanabban a vonatkozásban nem lehet igaz. Miért használja hát Kosztolányi ezt a megdöbbentő paradoxont?

Számos elemzés rámutat, milyen gyakori a regényben a gép-hasonlat. Például a IX. fejezet piskóta-jelenetében. „Anna az asztalt szedte. Most még inkább figyelték, latra vetve minden mozdulatát. Az asztalhoz, a pohárszékhez ugrált, tündéri gyorsasággal. Mint valami halk automata mozgott ide-oda. Mint egy gép, gondolták, mint egy gép.” A XIX. fejezetben mondja Moviszter: „Az az érzésem [...] nem bántak velem emberien. Nem úgy bántak velem, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel. Gépet csináltak belőle [...] Embertelenül bántak velem. Cudarul bántak velem.”

Önként adódna tehát, hogy a paradoxon feloldását ebben a hasonlatban, az ember géppé alacsonyításának épp akkortájt divatos (lásd marxizmus, művészeti avantgárd, Chaplin stb.) toposzában keressük, csak hogy ez lehetetlen.

Ami Jancsit Annában taszítja, s amiben a „förtelmes” jelző gyökerezik, nem lehet a gépszerűség, még kevésbé az elgépiesedés. A gépek nem váltanak ki intenzív ellenérzéseket. Jancsi meg, még a gerjedelem pillanataiban is úgy véli: „... Egyébként se szűz. Látszik rajta. Kicsi a melle és lóg. Az ilyenek jófélék. Elekes mondja. De azért jó kis ringyó lehet. Édes kis szotyka. Afféle parasztszajha.” Egy szajhától kevésbé kell undorodnia, mint Annától, a cselédlánytól. Az undor a lány ágyában sem hagyja el, sőt, a vágyat is édes perverzítássá izesíti: „De már közös paplannal takaróztak, azzal a huzatlan, bordó gyapjúpaplannal, melyet Jancsi, noha Angéla néni tulajdona, oly idegennek és szennyesenek vélt, mint egy himlős beteg paplanát.

A paplant fölhúzta egészen a szájáig.

Csodálatos volt ez a tilalmas forráság [...] Lábaik kéjelgő lassúsággal nyomorgatta előre, valahová a homályba, a cselédlány ismeretlen mélységébe, melyben valami piszkot sejtett és vért, valami szörnyű undokot, talán poloskát és békát [...] Forgolódott, meghengergőzött néhányszor, akár a szemétdombon, hogy annál mocskosabb legyen.”

A leírás azért is különös, mert a házban Anna a tisztaság őrzője. S még Drumáné is azt mondja róla: csinos. „Egész kedves pofikája van. És a termete is. Karcsú, igazán kellemes.”

De van a regényben egy másik – rejtettebb – metafora. Szintén a piskótajelenetben. Tatárné meséli a Bözsiükről: „Mikor beszegődött, volt egy kéthónapos cicánk, az Ilonka cicája, a Cirmos. Ekkorka, mint az öklöm. Reggel hallom, hogy a Bözsi tejet ad neki és hívogatja: 'Jöjjen kérem, Cirmos, itt a reggelije.' Magázta a macskát. Sokáig nem is merte tegezni. Hát igen. Ilyenek. Sajnos, elég korán kinyílik a szemük. Előbb, mint kellene. Már folyton hazajárna. Hol búcsú, hol szüret, hol lakodalom. És örökké a nyakamon az egész pereputtya.”

Tatárné, az uralkodó osztály legfelsőbb rétegének tagja nevelésnek találja, hogy Bözsi magázza a macskát, és bosszankodik, hogy „kinyílik a szeme”, hogy folyton hazajárna. A feltételes mód is beszédes. Meg az is, ahogyan abszurditásként meséli (nyilván sokadszor) a hadifogságból hazaérkezett Gallovszky köhögésig kacagtató esetét, amikor is a fiatalember összetéveszti a kihizlalt és felöltöztetett Bözsit lányai barátnőjével.

Az úri osztály a cselédet nem gépnek tekinti, hanem háziállatnak, de a családi kedvenceknél, a cicánál és a kutyánál alábbvaló állatnak. A helyzet feszültségét (s az úri osztály nézőpontjából komikumát) az is fokozza, hogy az emberi méltóság nyugat-európai fogalma ebben a társaságban már elfogadott. Jelzi ezt a cseléd és a háztartási alkalmazott elnevezés manipulatív alkalmazása is. Önmagukban és egymás közt még „cseléd”-nek nevezik és tekintik a cselédet, az amerikai rabszolgasággal analóg értelemben, de a cselédekkel beszélve, nyilvánosan a „háztartási alkalmazott” polgárius megnevezést erőltetik.

Még az önkéntelen emberi érzéseket is megmérgezi ez a képmutató attitűd. Víznyeken, amikor ráébrednek, kicsoda is Anna, szinte eufória vesz erőt: „Föltétlenül bámulat volt ez, imádat, kritika nélküli istenítés, hogy a beszerzett portéka ily hasznos, s némi büszkeség is, hogy ez az övék, csak az övék [...] Olykor pedig incselkedett velük egy gunyos, viszkető érzés is, hogy boruljanak keblére, köszönjék meg neki ezt a jótéményt, vagy talán menjenek el együtt a fényképészhez, de titokban és éjjel, s fotografáltassák le magukat hármában, mint egy családot, de ettől a dévaj, rendkívül furcsa gondolattól, mely csak egy másodperc ezredrészére, tréfaként villanhatott meg az agyukban, s eltűnt, mielőtt tulajdonképpen végiggondolhatták és kellőleg kinevethették volna, visszatartotta őket polgári józanságuk meg az a tudat, hogy végre mégiscsak egy háztartási alkalmazotról van szó.”

Egy háziállattal csakugyan megtehetnék, hogy lefényképeztessék magukat.

A polgári kor holland festészetével kezdődően a családi zsánerképek tele vannak háziállatokkal. Ady Endre úgy ismerte meg Brüll Adélt, hogy a hölgy agarát sétáltatta a nagyváradi főutcán.

Jancsi viszolygása és perzselő izgalommal vegyes undora tehát a háziállatnál is alacsonyabb státusú cselédlánynak szól. Úgy érzi, mintha egy koszos és mégis ellenállhatatlan háziállattal készülne szeretkezni az istállóban. Közelről sem egy géppel. Ráadásul Jancsi beleszeret Annába. A szerelem az, amit förtelmesnek és egyben gyönyörűnek kell érzékelnie. Förtelmes, hogy egy piszkos háziállatba lesz szerelmes és gyönyörű, hogy szerelmes lesz. „Tomboló boldogsággal vetette magát a hencserre, hogy végre megtörtént. Förtelmes volt és gyönyörű. Meg volt győződve, hogy az ő esete egyedül áll, és soha, a világ teremtése óta senki se követett el ily bűnt. De azért tetszett neki és vállalta”. Vagyis nem pusztán a gyönyör okozza elragadtatását. „Az ébrenlét és az álom édes világosságában még csodálkozott valamin. Azon, hogy csak ennyi az egész, s az emberi élet legfontosabb dolga, melyet a felnőttek oly gondosan titkolnak a gyermekek elől, ennyire gyermekes, ennyire játékos és bohókás.

Bólingatott, s a száján – gondolatainak másául – egy fényes és ocsmány mosoly tetszett föl.”

A XIII. fejezet nemcsak címe szerint a Szerelem története. Reggel Jancsi a bankban ül. Dolgozni szeretne, de képtelen rá. Félretolja az iratokat. „Ekkor jutott eszébe Anna szája.” S a következő mondat szóismétléssel is nyomatékosít: „Anna száját még nem is csókolta meg.” A szerelmi szenvedély az előítéleteket is áttöri: „Éjszaka, mikor tüzelő arcaik egymáshoz közeledtek, Jancsi elfordította fejét, borzongott attól, hogy hozzáérjen ehhez a szájhoz, mely csak egy cselédszáj.

Most egész teste birtoklásánál is izgalmasabb gyönyörűségnek tetszett a megaláztatás, hogy halvány, cserepes ajkait megcsókolja, ajkaival szétolja őket, s ne engedje el mindaddig, míg leheletében ketté nem hasadnak, el nem olvadnak, el nem mállanak, mint ízes, keleti gyümölcsök.”

A szerelem valóban kölcsönös. Hazatérése után Jancsi már a személtapáttal kezében is nőnek érzi Annát: „Fejét pipiszkendővel kötötte be. Nagyon csinos volt. Az operettprimadonnákhoz hasonlított, a szubrettekhez, akik az ősi nőt, a szobacicut utánozzák.” Az érzés hevében minden viszolygása szertefoszlik. „Letérdelt eléje, a padlóra feküdt, arról mesélt, hogy éjfélkor, amikor az egész ház alszik, kiszöknek a kertbe, az orgonabokrok és kőrifák között hajnalig kóborolnak, meg hogy este majd kocsi fogad, kihajtanak a vámon túl, egy külvárosi csapszékben vacsoráznak, a csaposlegény azt hiszi, hogy az ő menyasszonya, s később elviszi Amerikába is, magassarkú lakkcipőt vásárol neki, hosszú, térden fölül érő selyemharisnyát, csillámos túllszoknyát, mint a színésznőknek van, s autón vágatnak a New York-i sugárutakon, egymásra borulva. Anna csak vonogatta a vállát, kinevette.”

De ez az Anna már nem cseléd többé, mámoros és mámorító szerelmes.

A gyakran ironikus író-narrátornak sincsenek fenntartásai, sehol nem utal arra, hogy a legkisebb hamis felhangot érzékelné. Márpedig az Édes Anna narrátora úgynevezett személyes narrátor, aki a hősök nézőpontjával azonosul, így dramatizál.

Mint minden túlságosan is teljes kielégülés, ez az idill sem tarthat a végtelenségig. „Hét felé Jancsi cigarettára gyújtott. Valami újra vágyakozott.” Az új Elekes Józsi lesz. El is kell dicsekednie boldogságával, barátjának is el kell árulnia, milyen kincset talált. A maga hatásvadász módján, persze. Egy színésznőről mesél, akit állítólag a Gerbaud-ban csípett föl, s aki mindennap följár hozzá a lakásba, mióta az öregek elmentek. Közben Annát jellemzi.

„Elekes figyelt, a baráti kölcsönösség kötelezte erre, mert hasonló esetben Jancsi is rendelkezésére állott.

Jancsinak azonban távra maradt a szája: elnémult.

Amíg beszélt, Anna a szalonba lépett, és jelentette, hogy kész az ozsonna.

Rápillantott a lányra, majd Elekesre, aki hátrafordult, szintén a cselédre tekintve.

Azt várta, hogy Elekes most elkacagja magát, a lányra mutat, akiben pontos leírása nyomán fölismeri a színésznőt, és leleplezi őt.

De nem ez történt.

Elekes kioltotta a hamutálcán a cigarettáját, s az ozsonnázóasztal felé indult vele.”

A varázs megszűnik. A jelenet visszabilent a valóságba. De hogy a szerelem valóságos volt, azt a későbbi fejlemények, viselkedésének megdöbbentő szenvtelensége ellenére is pontosan jelzik. Igaz, egyelőre csak a rossz érzések térnek vissza. „Emlékei szégyennel töltötték el, úgy idegesítették, hogy sokszor hangosan kellett beszélnie magában. Elviselhetetlen volt már ez a lány. Mióta Elekes azon az estén eljött hozzá, nem értette az egészet [...] rá se tudott többé tekinteni, testileg szenvedett, ha benyitott hozzá [...] Ezt szerette volna, lehetséges, hogy ezt valaha szerette?”

A terhesség-megszakítás módzatairól tárgyalva összeborzongott az undortól, hogy így tárgyal ezzel, ilyen csúnya közösségben.